

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY

international scientific conference

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA AREAL LINGVISTIKA TADQIQI

Qoraqalpoq Davlat Universiteti magistranti

Rahimova Niginabonu Tajiboy qizi

Tilshunoslik fanining zamonaviy yo'nalishlaridan biri bo'lgan areal lingvistika tillarning geografik tarqalishi, o'zaro ta'siri hamda hududiy xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan muhim ilmiy sohaga aylangan. Areal lingvistika turli tillar va shevalar o'rtasidagi umumiylik va farqlarni hududiy omillar asosida tahlil qilish imkonini beradi. Bu yo'nalish ayniqsa ko'p millatli va ko'p tilli hududlarda, jumladan, Markaziy Osiyo mintaqasida alohida ahamiyat kasb etadi.

O'zbek tilshunosligida areal lingvistika masalalari hali to'liq shakllangan mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida emas, balki dialektologiya, tarixiy tilshunoslik va kontakt lingvistika doirasida o'rganib kelinmoqda. Shunga qaramay, o'zbek tili va uning shevalari areal jihatdan juda boy va murakkab tizimni tashkil etadi.

Areal lingvistika tilshunoslik va geografiyaning o'zaro integratsiyasi asosida yuzaga kelgan tilshunoslik sohasidir. Areal lingvistika (lotincha *area* hudud, maydon) tillarning geografik hududlar bo'yicha tarqalishi va ularning o'zaro ta'sirini o'rganadigan tilshunoslik sohasi hisoblanadi. Ushbu yo'nalishning asosiy maqsadi muayyan hududda joylashgan tillar va shevalarning umumiy lingvistik belgilarini aniqlash va ularni areal birlik sifatida tavsiflashdir. Jahon tillarining hududiy tarqalishini, shuningdek, ma'lum bir tildagi hududiy farqlarni (shevalarni) o'rganadi.

Hududiy tilshunoslik sohasi hozirgi kunda ham ilmiy, ham amaliy jihatdan jadal rivojlanmoqda. Mazkur yo'nalish qiyosiy tilshunoslikning eng

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY international scientific conference

muhim yoʻnalishlaridan biri boʻlishiga qaramay, bu sohada salmoqli ishlar amalga oshirilayotganiga qaramay, tilshunoslikda "areal lingvistika" tushunchasidan qanday foydalanish va uni qanday talqin qilish borasida yakdil fikrga kelinmagan, shu bois mazkur sohaga oid "lingvistik geografiya" (lingvogeografiya) va "dialektografiya," "areologiya" tushunchalarining talqini borasida muayyan bahs-munozaralar mavjud.

Areal lingvistika doirasida qoʻllaniladigan asosiy tushunchalar tilshunoslik tarixida turli davrlarda shakllangan boʻlib, ularning har biri muayyan olimlar nomi bilan bogʻliqdir. Birinchi navbatda, *lingvistik areal* (til hududi) tushunchasi XIX–XX asr boshlarida shakllangan boʻlib, bu atama tillarning geografik tarqalish hududi va ularning umumiy belgilar asosida birlashgan maydonini anglatadi¹. Ushbu konsepsiya asosan Nikolay Trubetskoy va Roman Jakobson tomonidan rivojlantirilgan. Ular Yevropa va Yevroosiyo hududlaridagi tillarni oʻrganish jarayonida genealogik (qarindoshlik) tasnifdan tashqari, geografik yaqinlik asosida ham umumiyliklar yuzaga kelishini ilmiy asoslab berganlar.

Yana bir muhim tushuncha – *izoglossalar* (til hodisalarining geografik chegaralari) hisoblanadi². Bu atama XIX asr oxirida nemis tilshunoslari tomonidan dialektologik tadqiqotlar jarayonida kiritilgan boʻlib, ayniqsa Georg Wenker va Jules Gilliéron ishlarida keng qoʻllanilgan. Izoglossalar til hodisalarining hududiy tarqalish chegaralarini xaritada koʻrsatish imkonini beradi va lingvistik atlaslar yaratishda asosiy vosita hisoblanadi.

Shuningdek, *til kontaktlari* (language contact) atamasi ham areal lingvistikada keng qoʻllaniladigan tushuncha hisoblanib, turli tillar oʻrtasidagi oʻzaro taʼsir jarayonlarini anglatadi³. Bu nazariya XX asrda keng rivojlangan

¹ Trubetskoy, Nikolai S. *Principles of Phonology*. Translated by Christiane A. M. Baltaxe, University of California Press, 1969.

² Gilliéron, Jules, and Edmond Edmont. *Atlas linguistique de la France*. Honoré Champion, 1902–1910.

³ Weinreich, Uriel. *Languages in Contact: Findings and Problems*. Mouton, 1953.

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY

international scientific conference

va ayniqsa Uriel Weinreich tomonidan chuqur o'rganilgan. U til kontaktlari natijasida yuzaga keladigan o'zgarishlarni tizimli ravishda tahlil qilgan va bu jarayonlarni ilmiy asosda tavsiflab bergan.

Interferensiya va konvergensiya hodisalari ham areal lingvistikada ko'p uchraydigan lug'atlardir. Interferensiya til kontaktlari natijasida bir tilning boshqa tilga ta'siri sifatida shakllansa, konvergensiya turli tillarning o'zaro yaqinlashuvi natijasida umumiy belgilar paydo bo'lishini bildiradi⁴. Interferensiya tushunchasi ham Uriel Weinreich tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan va batafsil izohlangan. Konvergensiya hodisasi esa keyinchalik Roman Jakobson hamda boshqa strukturalist olimlar tomonidan rivojlantirilgan.

Areal lingvistika tildagi va shevalarning nafaqat hozirgi ko'rinishini, balki tarixiy ildizlarini, tarqalish areallari, qardosh va qardosh bo'lmagan tillar bilan aloqalari kabi tomonlarini o'rganadi. Hozirda tilimiz va shevalarimizning tarixiy va zamonaviy shakllarini qiyosiy o'rganish dolzarb masalalardan biriga aylangan. Qardosh bo'lmagan tillarning o'zaro ta'siri va bir-biriga singib borishi, avvalo, ularning bir hududda – yaqin arealda joylashganligi bilan bog'liq muhim omil hisoblanadi. Ma'lumki, fors-tojik va o'zbek tillari bir til oilasiga mansub emas. Shunga qaramay, ularning bir hududda qo'llanishi natijasida ikkala tilga xos umumiy xususiyatlarni aks ettiruvchi aralash til shakllangan.

O'zbek tilshunosligida areal lingvistika alohida nom bilan kech shakllangan bo'lsa-da, uning elementlari ancha oldin dialektologik tadqiqotlarda namoyon bo'lgan. O'zbek shevalarini hududiy jihatdan o'rganish ishlari XX asrning birinchi yarmidan boshlab jadallashdi. Bu borada G'ozii Olim Yunusov, Shukrullo Rahmatullayev, Abdulhamid Nurmonov kabi olimlarning ilmiy ishlari muhim ahamiyatga ega. Ular o'zbek tilining

⁴ Jakobson, Roman. Selected Writings. Vol. 1, Mouton, 1962.

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY international scientific conference

shevalarini tasniflash, ularning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini aniqlash orqali areal tahlil uchun zarur asos yaratganlar.

O'zbek tilining areal lingvistikasiga oid masalalar Kasim Muxammedjonovning "Janubiy Qozog'iston o'zbek shevalarini hududiy o'rganish" mavzusidagi ilmiy ishida ham keng yoritilgan. Ushbu tadqiqotda har bir shevaning tarqalish hududi doirasida fonetik va morfologik izoglossalar batafsil o'rganilib, ularning paydo bo'lish markazlari hamda qamrov sohalarini aniqlash asosiy maqsad qilib qo'yilgan⁵. Tadqiqot davomida dialektologik tahlil usullaridan foydalanilib, hudud shevalari areal yondashuv asosida tahlil qilingan.

Dialektologik xaritalashtirish yo'nalishidagi muhim ishlardan yana biri Nigora Murodovanning "O'zbek tili Navoiy viloyati shevalarining lingvo-areal talqini (leksika materiallari asosida)" nomli tadqiqotidir⁶. Ushbu ishda Navoiy viloyatidagi o'zbek shevalarining asosiy lug'at boyligi va tarkibi, hududga xos leksikaning ma'no jihatlari, uning adabiy til bilan o'zaro aloqasi keng tahlil qilingan. Shuningdek, shevalarni xaritalashtirish masalalari hamda mazkur hudud shevalariga oid lingvogeografik xaritalar batafsil yoritilgan.

O'zbek tilshunosligida areal lingvistika asosida olib borilgan muhim tadqiqotlardan biri I. Darveshovning "Janubiy-g'arbiy Namangan shevalari fonetik-fonologik xususiyatlarining areal tadqiqi"⁷ nomli ilmiy ishidir. Ushbu tadqiqotda janubiy-g'arbiy Namangan hududidagi shevalarning o'ziga xos fonetik va fonologik jihatlari chuqur tahlil etilgan. Xususan, tovush tizimi tasnifi va tavsifi berilib, fonetik jarayonlarning tarixiy kelib chiqishi, tarqalish hududi hamda amal qilish doiralari aniqlangan. Shuningdek, hududning

⁵ K. Muxammedjonov "Janubiy Qozog'istondagi o'zbek shevalari morfologiyasi". Toshkent 1983

⁶ Murodova N. O'zbek dialektologiyasi. Darslik. -Toshkent, 2019. -B.130

⁷ Darvishov I. Areal tilshunoslik: janubi-g'arbiy Namangan shevalarining fonetik-fonologik xususiyatlari. Monografiya. Toshkent: Navro'z, 2019

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY

international scientific conference

geografik joylashuviga asoslanib, ushbu shevalar uchta dialektal zona doirasida areal jihatdan o'rganilgan.

O'zbek tilshunosligining nisbatan yosh yo'nalishlaridan biri bo'lgan dialektologiya dastlabki bosqichi – *dialektografiya* davrini bosib o'tdi. Hozirgi kunda esa u to'plangan boy ilmiy materiallar asosida zamonaviy dialektologiyaning nazariy masalalarini ishlab chiqish hamda lingvistik geografiya muammolari bilan shug'ullanish bosqichiga o'tgan.

O'zbekistonda dialektologik tadqiqotlar asosan uch yo'nalishda olib borilmoqda: hali o'rganilmagan shevalarni monografik tarzda tahlil qilish, o'zbek shevalari lug'atini yaratish va o'zbek tilining dialektal atlasini tuzish.

Lingvistik geografiya tushunchasi – tilshunoslik va geografiya kabi qismlardan iborat bo'lib, umuman sheva xususiyatlarini maxsus belgilar va raqamlar vositasida karta (xarita)da, aks ettirish bilan shug'ullanadigan dialektologiyaning bir bo'limidir, boshqacha aytganda, shevalarga xos bo'lgan xususiyatlarning tarqalish chegaralarini xaritada ko'rsatishdir. Lingvistik geografiya shevalarni o'rganishning bir metodi hamdir. Lingvistik geografiyani qo'llash orqali shevalardagi izoglossalar belgilanadi. Izoglossa lotincha izo – teng, glossa – til degan ma'nolarni bildiradi va bir dialekt yoki lahja doirasidagi yoki bir til, qarindosh tillardagi fonetik, leksik va grammatik xususiyatlar o'xshashlik darajasiga ko'ra shartli belgilar va turli ranglardan foydalangan holda xaritada belgilab chiqiladi. Lingvistik geografiya o'ta ahamiyatli soha bo'lib, har bir sheva va dialekt haqida, uning madaniy, tarixiy xususiyatlari, o'ziga xosligi bilan yaxlit ravishda tilshunoslik, tarix, etnografiya bilan shug'ullanadigan xodimlar, mutaxassislarni keng tanishtirish imkonini beradi. Lingvistik geografiyada avvalo o'rganilayotgan shevaning aholi geografiyasini aks ettiruvchi xaritasi uchun asos bo'ladigan kontur xarita olinadi va aholi punktlari raqamlari belgilanadi. Sheva faktlari uchun shartli belgilar tizimi ishlab chiqiladi. Izoglossalarning tarqalishini ko'rsatuvchi

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY international scientific conference

chiziqlarni tortish rejasi tayin qilinadi. Ranglar tanlanadi va bo'yash texnikasi belgilab olinadi.

Bu soha o'tgan asrlarda Evropada yaxshi rivojlangan. XIX asrda fransuz dialektologi Jyul Jiron butun Fransiyaning velosipedda aylanib chiqib, Fransuz tilining dialektal atlasini yaratgan. O'zbekistonda ham dialektologik atlas yaratish ishi ancha rivojlangan. Bu sohada Sh. Shoabdurahmonov, Q. Muhammadjonov, A. Jo'rayev, A. Shermatov, Y. Ibrohimovlarning tadqiqotlari mavjud. Akademik Sh. Shoabdurahmonov O'zbekistonda birinchi bo'lib shevalar atlasini yaratishning nazariy qoidalarini ishlab chiqdi. Professorlar Q. Muhammadjonov shimoliy o'zbek shevalarini, A. Shermatov Quyi Qashqadaryo shevalarini, dotsent Y. Ibrohimov esa Orol bo'yi o'zbek shevalarini kartalashtirgan.

Shevalarni monografik o'rganish borasida sezilarli ishlar amalga oshirilgan bo'lib, ularning natijalari turli monografiyalar, ilmiy maqolalar va to'plamlarda e'lon qilingan. Shuningdek, ayrim tadqiqotlarda keltirilgan leksik materiallar hamda ekspeditsiyalar davomida yig'ilgan ma'lumotlar asosida o'zbek shevalarining lug'ati tuzilib, nashr etilgan.

O'zbek dialektlarini xaritalashtirish ishlari dastlab professor V.V. Reshetov tomonidan boshlab berilgan. U Toshkent viloyatining ma'lum qismini lingvistik jihatdan o'rganib, Ohangaron vohasi shevalaridagi fonetik, leksik va grammatik tafovutlarni xaritada aks ettirgan⁸. Shuningdek, u o'zbek dialektologiyasida ilk bor qurama shevalarga oid 49 ta lingvistik xarita tuzgan. Keyinchalik M. Mirzayev 1955-yilda "Buxoro viloyatidagi o'zbek shevalarini o'rganish uchun anketa"ni ishlab chiqqan. 1964-yilda esa professor A. Aliyev "Namangan dialekti bo'yicha material to'plovchilar uchun anketa"ni yaratgan. 1976-yilda professorlar A. G'ulomov, A. Aliyev hamda K. Nazarov hamkorligida "O'zbek tilining mahalliy shevalari bo'yicha material

⁸ Reshetov, V. V. O'zbek dialektologiyasi bo'yicha tadqiqotlar. Toshkent: Fan nashriyoti, nashr yili.

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY international scientific conference

to'plovchilar uchun metodik qo'llanma" nashr etilgan. O'zbek shevalarini lingvogeografik metod asosida tadqiq etishda A. Shermatov muhim hissa qo'shgan. U tomonidan tuzilgan "Qashqadaryo guruh shevalari kartasi" 167 ta lingvistik xaritaning o'z ichiga olib, ushbu yo'nalishdagi yirik ilmiy ish sifatida yakunlangan⁹.

O'zbek tili dialektologik atlasini yaratish adabiy tilning imlo va talaffuz me'yorlarini, uning fonetik tizimi, grammatik qurilishi hamda leksik tarkibini yanada aniqroq belgilashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, u o'zbek shevalari tasnifini boyitish va takomillashtirish imkonini beradi. Bundan tashqari, adabiy til hamda yetakchi shahar shevalarining doimiy ta'siri natijasida o'zbek shevalarining umumiy me'yorlashuvi jarayonini jadallashtiradi.

O'zbek tili dialektologik atlasini bir qator muhim vazifa va maqsadlarni o'z ichiga oladi:

1. Hozirgi o'zbek adabiy tili asosan ma'lum shevalarga, xususan, Toshkent–Farg'ona guruhiga tayanadi. Biroq ayrim hollarda ushbu shevalar materialini adabiy til me'yorlariga to'liq mos kelmasligi mumkin. Dialektologik atlas aynan shu masalalarga aniqlik kiritib, shevalarga xos xususiyatlarning butun hudud bo'ylab tarqalishi va chegaralarini aniq belgilash imkonini beradi.

2. Atlas materiallari o'zbek shevalarining mavjud tasnifini boyitish, takomillashtirish va aniqlashtirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, turkiy va turkiy bo'lmagan etnik guruhlarining o'zaro aloqalari natijasida yuzaga kelgan murakkab etnolingvistik rivojlanish jarayonlarini ham yoritib beradi.

3. Adabiy til va yirik shahar shevalarining doimiy ta'siri natijasida xalq shevalarida til birliklarining aralashuvi va asta-sekin tekislashuvi jadallashgan. Iqtisodiy va madaniy taraqqiyot tufayli adabiy tilning qo'llanish doirasi kengayib, u nafaqat yozma, balki og'zaki nutqqa ham faol kirib borgan. Ilgari hududiy va tarixiy omillar sabab keskin farqlanib kelgan shevalar o'rtasidagi

⁹ Shermatov A. Лингвистик география нима? –Тошкент: Фан, 1981.– 58 б.

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY

international scientific conference

tafovutlar hozir nafaqat qo'shni shevalar o'zaro ta'siri, balki ta'lim, ommaviy axborot vositalari (matbuot, radio va boshqalar) orqali adabiy tilning keng ta'siri natijasida tobora kamayib bormoqda.

O'zbek tilshunosligida areal lingvistika muhim va istiqbolli yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu sohani rivojlantirish o'zbek tilining hududiy xususiyatlarini chuqurroq o'rganish, uning boshqa tillar bilan aloqalarini aniqlash va til taraqqiyotining umumiy qonuniyatlarini ochib berishda katta ahamiyatga ega. Kelgusida areal lingvistika bo'yicha kompleks tadqiqotlar olib borish, lingvistik atlaslar yaratish va zamonaviy texnologiyalarni qo'llash bu yo'nalishning rivojlanishiga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Darveshov I. Areal tilshunoslik: janubi-g'arbiy Namangan shevalarining fonetik-fonologik xususiyatlari. – Toshkent: Navro'z, 2019.
2. Gilliéron J., Edmont E. Atlas linguistique de la France. – Paris: Honoré Champion, 1902–1910.
3. Jakobson R. Selected Writings. Vol. 1. – The Hague: Mouton, 1962.
4. Murodova N. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Fan, 2019. – B. 130.
5. Muxammedjonov K. Janubiy Qozog'istondagi o'zbek shevalari morfologiyasi. – Toshkent: Fan, 1983.
6. Reshetov V.V. O'zbek dialektologiyasi bo'yicha tadqiqotlar. – Toshkent: Fan.
7. Shermatov A. Lingvistik geografiya nima? – Toshkent: Fan, 1981. – 58 b.
8. Trubetzkoy N.S. Principles of Phonology / trans. by C.A.M. Baltaxe. – Berkeley: University of California Press, 1969.
9. Weinreich U. Languages in Contact: Findings and Problems. – New York: Mouton, 1953.